

‘वारकरी संप्रदाय : स्वरूप, विचार व कार्य ’

ऋषिबाबा गुलाबराव शिंदे

मॉडेल कॉलेज, घनसावंगी , जि.जालना.

प्रस्तावना :-

भारतामध्ये सनातन वैदिक धर्मपरंपरा व तदृअंतर्गत व निर्माण झालेले विविध उपासना संप्रदाय आपल्याला पहावायास मिळतात. त्यापैकीच ‘वारकरी संप्रदाय’ हा एक होय. वारकरी संप्रदाय हा वैदिक धर्मांतर्गत येणारा संप्रदाय असून हा पंथ हा वैदिक धर्माविरुद्धचे बंड नसून त्यातीलच एक शाखा आहे. मात्र मुळच्या धर्मतत्वांचा यथार्थ बोधन होता आचरणकर्त्याच्या अंगभूत दोषामुळे निर्माण झालेल्या दोषांना घालवून पूर्वतत्व सिद्धांतांना उजाळा देण्यासाठी हा संप्रदाय निर्माण झालेला आहे. काहीच्या मते, अवैदिक परंपरेतून प्रतिकूल असणारे जे बौद्ध, जैन, चार्वाकादी धर्म-संप्रदाय निर्माण झालेले आहेत. तसा वारकरी पंथ असून वारकरी संप्रदाय प्रवर्तक साधु-संतानी वैदिक धर्मपरंपरेविरुद्ध बंड पुकारून त्यात क्रांती घडवून आणण्याच्या हेतुने हा वारकरी संप्रदाय स्थापला आहे.

‘भक्ती’ हे वारकरी भागवतधर्माचे सारभूततत्व असून आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ असणा-या व्यक्तीतत्व वा शक्तीची सापेक्ष किंवा निरपेक्ष भावाने अंतःकरणापासून केलेली अखंड सेवा म्हणजे भक्ती. उपासक उपास्य व उपासना किंवा भज्य-भजक-भक्ती अशी त्रिपुटी यात आढळते. शुद्ध भक्तिमार्गाचा प्रसारकरीत धार्मिक क्षेत्राशी संबंधित जागृती बरोबरच, तदृअनुषंगिक सामाजिक व वाढ़्यमयीन कार्य देखील वारकरी संप्रदायातील संतानी केले आहे.

त्यानिमित्ताने वारकरी संप्रदायाच्या स्वरूप, विचार व कार्यांचा घेतलेला आढावा.

वारकरी संप्रदाय स्वरूप :

‘सांप्रत’ काळापासुन जो चालत आलेला आहे त्याला संप्रदाय असे म्हणतात. वारकरी संप्रदयाचा विचार करताना त्याची पूर्वपिठीका व या संप्रदयाला लाभलेली तत्वज्ञानाची बैसका प्रामुख्याने लक्षात घेणे महत्वाचे ठरते. वारकरी या शब्दाचे अनेकभिन्न-भिन्न अर्थ आहे.परंतु वारी करणारा वारकरी असा रुद्धार्थ आहे. महाराष्ट्रात भीमानदीच्या तिरावर असणा-या लोकविषयात पवित्र तिर्थक्षेत्र पंढरपुरक्षेत्रात अधिष्ठातृ देवतजे ‘पांडुरंग’ किंवा ‘श्रीविठ्ठल’ या नावाने ओळखले जाते. त्याच्या दर्शनासाठी नित्यनियमाने येणा-या भाविकाला वारकरी असे म्हणतात.^३ काही ठिकाणी वार करणारा तो वारकरी असाही अर्थबोध होताना दिसतो. मात्र वारकरी हा शब्दअपभ्रंशाने आला असावा असा काही अभ्यासकांचा दावा आहे. याबाबत, रामकृष्ण लहवितकर म्हणतातत, “वारकरी हा शब्द ‘वारीकरी’ या शब्दाचा अपभ्रंश असावा. जो मूळ ‘वारीकर’ या शब्दापासुन आलेला आहे.”^४ संत ज्ञानोबारायांच्या अभंगात ‘वारीकर’ हाच शब्द आलेला आढळतो तो पुढीलप्रमाणे :

“काया वाचा मनेजीवे सर्वस्वी उदार
बाप रखुमादेवीवरविडुलाचा वारीकर”

३) ‘वारी’ म्हणजे नियमित येणे व जाणे- येरझारकरणारा. आपल्या इष्ट देवतेच्या दर्शनासाठी येरझार करणारातो ‘वारकरी’ किंवा ‘वारीकर’ असा त्याचा अर्थ होतो.

वारकरी संप्रदयाचे उपास्य दैवत हे श्रीविठ्ठल आहे. पंढरीशी संबंधित आषाढी, कार्तिकी, माघी व चैत्री या चार प्रमुख व दर महिन्याच्या शुद्ध दशमी एकादशी व द्वादशीस संयुक्त अशी मासिक वारीकरणारे वारकरी देखील आहे.

वारकरी संप्रदायालाच ‘भागवतधर्म’ असे नाव देखील महाराष्ट्रात प्रचलित आहे. श्रीविठ्ठलास तुळशी अतिप्रिय असल्याने ‘वारकरी’ तुळशी काष्ठांपासुन तयार केलेली मेरु मण्यासह असणारी १०८ मण्यांची तुळशीमाळ प्रत्येक वारकरी श्रद्धापूर्वक, निष्ठेने आपल्या गळयात घालतो या लक्षणाने या संप्रदायाला ‘माळकरी-पंथ’ असेही म्हणतात. गोपीचंदनाचा उभा गंध-टळा लावणे, ‘हरिपाठ’ म्हणणे व एकादशी ब्रतकरणे हे सोपे नियम व्यभिचार आणि पापाचरणाचा निषेधही संप्रदायाचा विचारात केला आहे.

श्रीविठ्ठल हा विष्णु असल्या कारणाने या संप्रदायाला ‘वैष्णव संप्रदाय’ असेदेखील म्हणतात. “जगदगुरु अद्य शंकराचार्यांनी आपल्या शांकरभाष्यात ज्याचे खंडन केले तो भागवतधर्म द्वैती असून वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध ही चतुर्व्युह कल्पना त्यात प्रमुख आहे. द्वारकाधीश श्रीकृष्ण परमात्म्याचे बाळरूप हे श्रीविठ्ठलरूपाने उपास्य दैवत असल्याने हा ‘वैष्णव संप्रदाय’ आहे. वेद, स्मृति, उपनिषद, षड्दर्शन, पुराणादि इतिहास ग्रंथ, श्रीमद्भागवत, भगवद्गीता तसेच ज्ञानोबाराय, नामदेवराय, एकनाथ महाराज, तुकोबाराय व निळोबाराय इत्यादी सर्व विठ्ठलभक्त वैष्णव संतांचे वाडःमय या सांप्रदायिकांना मान्य आहे.”^४

‘वारकरी संप्रदाया’ बाबत अभ्यासकांत अनेक मनमतांतरे आहेत. वारकरी वैष्णव का शैव? हा महत्वाचा मुद्दा आहे. याचे कारण असे की, वारकरी संप्रदायाचा मूळ मालिकेचा अभंग पाहिला तर त्याचा पायाच शंकर म्हणजेच महादेव असे दिसते. तो अभंग पुढिल प्रमाणे होय.

‘आदिनाथ उमा बीज प्रगटले
मच्छिंद्रा लाधली सहज स्थिती
तेचीं प्रेममुद्रागोरक्षादिधली
पूर्णकृपा केली गहिनीनाथा’
किंवा

“आदिनाथगुरु सकळ सिधंदाचा
मच्छिंद्र तयाचा मुख्य शिष्य
मच्छिंद्राने बोध गोरक्षासी केला
गोरक्ष वोळला गहिनीप्रती
गहिनी प्रसादेनिवृत्तीदातार
ज्ञानदेवा सार चोजविले”^५

परंतु असे जरी असले तरी ख-या वारक-याचे लक्षण व वारक-याची वारी संत तुकाराम सांगतात,

“तुका म्हणे लक्ष लावूनी अंतरी
तोचि वारकरी पंढरीचा”^६

‘वारकरी’ ही परमार्थ मार्गातील एक उच्चतम अशी अवस्था आहे. प्रामुख्याने वारकरी संप्रदाय हा चार शाखांचा मिळून झालेला संप्रदाय आहे. याबाबत शंकर अभ्यंकर म्हणतात,

“वारकरी संप्रदायात वा भागवत धर्मात एकूण चार उपसंप्रदाय आहेत. हे चार उपसंप्रदाय आनंद, चैतन्य, प्रकाश, स्वरूप या नावाने ज्ञात आहेत.”

अशा स्वरूपाचा हा ‘वारकरी संप्रदाय’ असून आज या संप्रदायाचे महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेर आंध्र, कर्नाटक, गुजरात, मध्यप्रदेश इत्यादी प्रातांत देखील उपासक आहेत व त्यांची संख्याही काही कोटीने असल्याचे दिसते.

वारकरी संप्रदाय विचार व कार्य :

वारकरी संप्रदाय हा नवविधा भक्ती मानणारा असून ‘अद्वेत’ तत्वज्ञानाची बैसका ह्या संप्रदायाला लाभलेली आहे. वारकरी-भागवत संप्रदायामध्ये श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीभागवत, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव व आदि सर्वच संताचे अभंग व वाडःमय संपदाशिरसावद्य आहेत.^७

संत श्रीनिवृत्तीनाथाच्या प्रेरणेतुन श्रीमद्भगवद्गीते सारख्या तत्वज्ञानाच्या ग्रंथावर श्रीज्ञानोबारायांनी भावार्थदिपिकेच्या रूपाने स्वतंत्र व स्वानुभावात्मक टिकाकेली. त्याची प्रेरणा लोकसंवादाची होती.

श्रीविठ्ठलासारखे सर्वांचाच अंगिकार करणारे उपास्यदैवत जे ज्ञानविरहीन, अज्ञानी, मुर्खालासुधा जवळ घेऊन प्रेमकरते ते दैवतही लोकसामान्याचे दैवत आहे. संत तुकारामांच्या शब्दांत ‘मूढ पापी जैसे तैसे, उतरी कासे लावोनी’ अशी ही भूमिका आहे.

वारकरी संप्रदायाचा शुद्ध आचरणावर अतिशय भर आहे. आचरण शुद्ध नसेल तर ज्ञानाला, पांडित्याला काहीही महत्व नाही. या संप्रदायातील संतांनी व्यक्ति स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा ही दोन मानवी मूल्ये अतिशय कटाक्षाने पाळलेली आहेत. समाजात परस्पर सामंजस्य व समतेची भावना रुजावी, वाढीला लागावी यासाठी संप्रदायातील संतांनी अतिशय परिश्रम घेतल्याचे दिसून येत.

या संप्रदायातील संतांनी जात, वर्ण, लिंग, व्यवसाय, भाषा, प्रांत इत्यादी भेदांना दूर सारले. एकमेकांच्या पाया पडुन परस्परास आदर वा मोठेपणा देणे हे या संप्रदायाचे ब्रीद आहे. संन्यासवाद या संप्रदायास मान्य नाही. वारकरी संप्रदायाच्या सर्वसमावेशक भूमिकेमुळे हुसेन अंबरखान, अलमखान, शेख महमंद इत्यादी मुसलमान संत विठ्ठल भक्त होऊन अभंग रचना करु लागले.

“हिंदू समाजात जातिभेदामुळे हिंदू इस्लाम धर्माचा अंगिकार करीत असत. हे डोळ्यासमोर दिसत असताना ही, एक वारकरी सांप्रदायिक सोडले तर इतर हिंदुनी खालच्या वर्गाबद्दलच्या आपल्या दृष्टिकोनात आणि आचरणात बदल केला नाही”^९

या पार्श्वभूमीवर वारकरी पंथाची पुरोगामीपणाची, समाजहिताची काळाशी सुसंगत असणारी भूमिका व तिचे महत्व आपल्या लक्षात येते.

वारकरी संप्रदायाच्या हया पुरोगामी भूमिकेमुळे समाजात सामंजस्य निर्माण होऊन एकात्मता निर्माण होण्यास मदत झाली. जीवन जगत असताना स्वतः बरोबरच आपण दुस-याचाही विचार केला पाहिजे. त्यांच्या सुख- दुःखात आपण समाविष्ट झाले पाहिजे ही जाणिव निर्माण करण्यातच या संप्रदायाचा फार मोठा वाटा आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- १)संत तुकोबारायांचा लोकसंवाद, डॉ.रामकृष्ण लहवितकर पान-२७
- २)तत्रैव पान-२८
- ३)सकल संतगाथा पान-४२६
- ४)संत तुकोबारायांचा लोकसंवाद, डॉ. रामकृष्ण लहवितकर पान-३०
- ५)पंचरत्न हरिपाठ, ज्ञानदेवांचा हरिपाठ, गुरुपरंपरेचे अभंग
- ६)तत्रैव
- ७)तुकारामबाबांचा गाथा, पान-५३०
- ८)भारतीय संप्रदाय, शंकर अभ्यंकर पान-१००२
- ९)संपादक- नि.नि रेळेकर, इनामदार, मिरजकर श्री नामदेवदर्शन - व.दि. राव, नामदेवकालीन सांस्कृतिक परिस्थिती पान-३६